

zidul de apărare clasic, din care a putut fi observat un tronson în capul promontoriului, zid care a funcționat de la sfârșitul sec. V până în sec. III a. Chr.

Orașul roman (p. 30-35), este, din păcate, puțin cunoscut. Un cartier de locuințe din această epocă (sec. II-IV p. Chr.) a fost cercetat parțial în *sectorul III*, situat la cca. 300 m de incinta romano-bizantină.

În *Cetatea romano-bizantină* (p. 36-48) sunt prezentate zidul de incintă, bazilica trinavată mare (*bazilica II*) cu anexele – la care autoarea identifică două faze de construcție, corespunzătoare sec. V, respectiv sec. VI p. Chr. și mai multe edificii civile. Din păcate, lipsesc din această prezentare unele edificii cercetate de autoare (menționăm aici doar celelalte două bazine creștine intramurane).

Lucrarea este urmată de *Evoluția urbanistică a orașului grec Argamum* (p. 49-60) – în care este făcută o comparație cu celelalte orașe de pe litoralul vestic al Mării Negre -, *Zidul de apărare grecesc*, *Tehnica de construcție* (p. 61-68), *Atelierele meșteșugărești* (p. 69-81) – unde sunt prezentate mai multe cuptoare din epocile greacă, romană și romano-bizantină -, și *Concluzii* (p. 82-84).

Partea a doua a lucrării cuprinde notele de săpătură (informația brută) și carnetele de șantier ale Mariei Coja.

Ilustrația (schife, desene, fotografii), tipărită pe hârtie cretată, este de bună calitate.

Cu toate eventualele mici imperfecțiuni, lucrarea *Orgame/Argamum I* este indispensabilă oricărui specialist preocupat de perioada clasică în vestul Mării Negre; așteptăm și publicarea cercetărilor de pe sectoarele preluate de „urmașii” Mariei Coja. De asemenea, trebuie remarcat efortul editorului acestui volum, M. Mănucu-Adameșteanu, responsabilul științific al șantierului arheologic de la Capul Doloșman, efort comparabil cu cel al regretatei înaintașe.

DOREL PARASCHIV

ANDREI OPAIȚ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of Economic Life in the Province of Scythia*, BAR International Series 1274, 2004, IV + 180 p. (120 p. de text cu figuri incluse + 60 planșe)

După o primă variantă în limba română – *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV – VI p. Chr.). Producția ceramicii locale și de import*, Bibliotheca Thracologica XVI, București 1996-, apariția lucrării lui A. Opaîț în prestigioasa colecție BAR nu poate fi decât salutăată.

Volumul cuprinde *Cuvânt înainte* (p. III – IV), *Introducere* (p. 1), *Capitolul I. Ceramica* (p. 2-84), *Capitolul II. Considerații privind producția ceramicii locale* (p. 85-94), *Capitolul III. Centrele ceramice de la Marea Neagră și Mediterană și relațiile lor cu provincia Scythia* (p. 95-100), *Capitolul IV. Relațiile economice ale provinciei Scythia cu centrele ceramice din Imperiul roman târziu* (p. 100-103), *Capitolul V. În loc de concluzii: natura transportului și distribuția ceramicii* (p. 104-111), *Bibliografie selectivă*

(p. 112-120), la care se adaugă 60 de planșe (p. 121-180).

În *Introducere*, autorul afirmă că varianta în limba engleză a monografiei nu reprezintă o simplă traducere din română, aceasta fiind structurată pe două părți – tipologia vaselor ceramice și analiza, în detaliu, a implicațiilor economice ale descoperirilor ceramice. De asemenea, aceasta explică modalitatea de clasificare a ceramicii – pe grupe funcționale (vase pentru depozitare, transport, gătit, servitul mâncării și băut) și, în cadrul acestora, pe forme (*dolia*, amfore, oale etc.). Opațiile nu sunt incluse în lucrarea de față; această categorie va face obiectul unei lucrări separate. A. Opaț afirmă că analiza sa se bazează în primul rând pe ceramica descoperită în cetatea de la Murighiol și pe cea din *horreum*-ul fortificat de la Topraichioi și recunoaște, cu modestie, că aceasta nu poate fi extrapolată la întreaga provincie Scythia, dar poate constitui un punct de plecare pentru studiul relațiilor comerciale ale acestui colț al Imperiului.

Primul capitol, *Ceramica*, reprezintă, firesc, partea cea mai consistentă a monografiei. Fiecare categorie ceramică este clasificată în tipuri; pentru fiecare tip, autorul descrie pasta și forma pieselor și prezintă descoperirile din Scythia și analogiile din restul Imperiului.

Capitolul debutează cu recipientele pentru depozitare – *dolia*, împărțite în șase tipuri și amforele de masă, reprezentate prin două tipuri. În prima categorie, A. Opaț include (în tipul VI) și vasele-borcan cu brâu alveolar de tradiție getică lucrate la mână, care, după părerea noastră au fost utilizate doar până în sec. III p. Chr.

În ceea ce privește recipientele pentru transport – amforele, autorul face mai întâi un scurt istoric al cercetărilor asupra acestei categorii ceramice, apoi tratează principalele tipuri de amfore atestate în Scythia în perioada romano-bizantină, *Carthage LR 1* și *2*, cărora le urmărește evoluția formei; mai mult, pentru primele vase, A. Opaț stabilește șase subtipuri.

Amforele egeene sunt clasificate în 12 tipuri: *Berenice MR 7*, *Carthage LR 3*, *Scorpan IV*, *tip cnidian târziu*, *Böttger I 3*, *Opaț B III*, *amfore morcov egeene (?)*, *Torone VII*, *Torone III*, *Robinson M 273*, *Opaț C III-2* și *tip Sardis (?)*. Considerăm că piesele încadrate de A. Opaț în primul subtip al așa-numitului tip *Scorpan IV* nu aveau ce căuta în lucrare, deoarece se datează în perioada romană timpurie și nu au legătură cu cele incluse în al doilea subtip, acestea din urmă, ca și piesa încadrată (cu rezerve) în tipul *Sardis*, reprezentând variante ale tipului *Carthage LR 3*. În ceea ce privește *amforele morcov egeene* susținem (cum am făcut-o și cu alte ocazii, în scris) că atât caracteristicile pastei cât și aria de răspândire indică faptul că sunt produse vest-pontice (poate ale atelierelor de la Odessos, cum afirmă Al. Minčev). De asemenea, considerăm că autorul ar fi trebuit să simplifice încadrarea tipologică a amforelor așa-numite *burduf* (cele cu diametrul maxim în partea inferioară a corpului).

Amforele levantine și cretane sunt clasificate în nouă tipuri: *Carthage LR 4* (acesta cu mai multe subtipuri), *Anemurium*, *amfora conică de tip Seleucia în Pieria*, *Carthage LR 5*, *Berenice LR 5*, *Riley LRA 14*, *Zeest 99*, *Opaț E IV* și *Opaț F II*. În ceea ce privește *amfora conică de tip Seleucia în Pieria*, considerăm că exemplarele descoperite în Scythia nu provin din estul Mării Mediterane ci sunt produse ale atelierelor sud-pontice de la Demirci și Alapi (din teritoriile orașelor Sinope,

respectiv Heracleea), așa cum am demonstrat-o într-un articol recent.

Amforele pontice sunt împărțite în 15 tipuri sau subtipuri: *Zeest 80*, *Antonova 9*, *Böttger I 5*, *Kuzmanov XV*, *Kuzmanov XVI*, *Opaiț B V*, *Böttger II 4*, *Opaiț E I-a*, *Opaiț E I-b*, *Opaiț E I-d*, *Opaiț E I-c*, *amfora sinopeană*, *Tezgör & Tetlican I*, *Zeest 94* și *Zeest 103*. În ceea ce privește recipientele *Antonova 9*, suntem de părere că acestea reprezintă importuri, ținând cont de caracteristicile pastei și de atestarea lor în bazinul Mării Mediterane: în Palestina, Italia – la Roma, unde sunt considerate produse nord-africane și în Creta – la Gortina, unde sunt considerate locale. Piese au structura și culoarea pastei identice, ceea ce ne determină să susținem existența unui singur atelier, sau, cel mult, a unei singure regiuni producătoare (cel mai probabil Creta). Vasele *Böttger I 5*, *Kuzmanov XV* și *Böttger II 4* le considerăm variante ale aceluiași tip, ca și pe cele *Opaiț E I* și *Tezgör & Tetlican I* (la acestea trebuind adăugate și piesele considerate de autor de tip *Seleucia in Pieria*).

Amforele nord-africane au beneficiat de încadrarea tipologică cea mai „stufoasă” (31 de tipuri), A. Opaiț raportându-se în primul rând la clasificarea lui S.J. Keay privitoare la vasele pentru transport din Catalonia. Ținând cont de faptul că multe astfel de recipiente au forme asemănătoare, credem că tipologia lui S.J. Keay trebuie simplificată.

Amforele hispanice sunt atestate prin doar trei tipuri: *Keay XIII D*, *Keay XIII A* și *Beltrán 70*; în legătură cu ultima amforă, avem serioase rezerve în a o încadra în tipul indicat de autor.

Amfora locală de tip Telița (singurul tip considerat de A. Opaiț produs, cu certitudine, în Scythia) este clasificată în două variante.

Autorul cuprinde în monografie și trei tipuri de amfore a căror origine nu o poate determina: *Hayes 13*, *Opaiț F IX* și *Hayes 11*. Ținând cont de aria de atestare, noi considerăm vasele *Hayes 13* produse orientale, iar pe cele *Hayes 11* – care ar fi trebuit mai degrabă raportate la clasificarea lui G. Kuzmanov, care le include în tipul XVII-, vest-pontice.

Vesela de bucătărie este reprezentată prin oale (încadrate în 22 de tipuri, unele cu mai multe subtipuri și variante, la care se adaugă oalele aparținând populațiilor migratoare), cratițe (nouă tipuri), tigăi (trei tipuri), capace și *mortaria*. Această categorie este reprezentată, aproape în exclusivitate, de produse locale.

Vesela pentru băut este atestată prin câni (două tipuri, la care se adaugă două piese unicat), carafe (trei tipuri), ulcioare (cinci tipuri), pahare (două tipuri), cupe (trei tipuri), cești (patru tipuri, la care se adaugă piesele aparținând purtătorilor culturii Sântana de Mureș), cratere (care, după părerea noastră, ar trebui incluse în rândul ceștilor cu două torți), o *hidria* și capace.

A. Opaiț tratează separat o categorie de ulcioare – cu gura pâlniformă, corpul globular și baza plată sau concavă-, clasificată în patru tipuri, despre care afirmă că sunt vase pentru ulei; nu știm însă în ce măsură un anumit vas (cu excepția unor tipuri de amfore) putea servi, în exclusivitate, unui produs.

Vesela pentru servitul mesei este încadrată în *locală* – reprezentată prin castroane (trei tipuri), boluri (două tipuri, din care unul caracteristic culturii Sântana de Mureș), farfurii adânci (patru tipuri) și farfurii plate (două tipuri), *pontică* (patru forme), *Late Roman C Ware* (11 forme, ținându-se cont în primul rând de clasificarea lui J.W. Hayes), *nord-africană* (13 forme, după aceeași încadrare), *cnidiană* (?) (trei tipuri de boluri și unul de farfurii), la care se adaugă o

formă de vase locale cu slip roșu și câteva capace. Remarcabil este faptul că, în cazul ceramicii pentru servitul lichidelor și a celei pentru mâncat A. Opaiț găsește analogii și la vasele din metal.

Miscellanea e reprezentată printr-un *guttus*, două vase miniaturale și o strecurătoare.

Ultima categorie ceramică prezentată o reprezintă vasele cu caracter liturgic – *thuribula*, *ampullae* și vase lustrale.

Al doilea capitol, *Considerații privind producția ceramicii locale*, este structurat pe două părți – *Considerații privind modul de producție* (atelierelor fiind clasificate în individuale, urbane și oficiale) și *Considerații privind tipurile de recipiente* (aici trebuie remarcate trimiterile la autorii antici, la reprezentările sculpturale și paralelele lingvistice).

În următorul capitol, *Centrele ceramice de la Marea Neagră și Mediterană și relațiile lor cu provincia Scythia*, sunt prezentate, pe centre de producție (pontice, est-mediteraneene – egeene, levantine și cretane și vest-mediteraneene), tipurile de recipiente atestate în provincia istro-pontică.

În capitolul al patrulea, *Relațiile economice ale provinciei Scythia cu centrele ceramice din Imperiul roman târziu*, sunt prezentate și interpretate date statistice privind ceramica din două centre cărora A. Opaiț le-a acordat o importanță mai mare – Murighiol și Babadag – Topraichioi (aceasta, probabil, datorită faptului că a participat direct la cercetările arheologice); statisticile sunt realizate atât pe categorii ceramice, cât și pe centre de producție.

Concluziile consistente, lista bibliografică care cuprinde, în general, titlurile necesare unei astfel de monografii și planșele (desene) întregesc lucrarea. Sunt de făcut, totuși unele observații de natură tehnică: unele trimiteri din text nu se găsesc la bibliografie, lucrarea este lipsită de o listă a abrevierilor, *Bibliografia selectivă* nu începe la p. 121 (cum indică *Cuprinsul*) ci la p. 112, de la planșa 43 „se sare” la planșa 45 etc.

Cu toate micile observații de mai sus, considerăm lucrarea *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia* indispensabilă oricărui specialist preocupat de ceramica romano-bizantină.

DOREL PARASCHIV

Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonisation to the Ottoman Conquest, Romanian Academy, Institute of Archaeology of Iași (Edited by Victor Cojocaru), Trinitas, Iași 2005, 550 p.

Așa cum se precizează chiar în prefața întocmită de Victor Cojocaru, volumul cuprinde o parte a comunicărilor prezentate la simpozionul *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonisation to the Present* (Iași, 12-17 iunie 2005), organizat de Institutul de